ICHKI AUDIT FAOLIYATINING SAMARADORLIGINI BAHOLASHNING NAZARIY MODELLARI VA BUXGALTERIYA METRIKALARI

Xamidov Javoxir Shavkat o'g'li
Urganch davlat universiteti
Mustaqil tadqiqotchisi
javoxir22282@gmail.com

Zamonaviy iqtisodiy sharoitda ichki audit samaradorligini baholash masalasi korxona va tashkilotlarda moliyaviy barqarorlikni ta’minlash, resurslardan oqilona foydalanish hamda risklarni erta aniqlash bilan bevosita bog‘liqdir. Ayniqsa, buxgalteriya ma’lumotlari asosida ichki audit samaradorligini baholash audit jarayonining ob’ektivligi va aniqligini ta’minlovchi asosiy manba hisoblanadi. Xalqaro tajribada ichki audit faoliyati moliyaviy hisobotlar sifati, hisob siyosati va axborot tizimlari bilan uzviy bog‘liq holda baholanadi, bu esa mazkur yo‘nalishni chuqur o‘rganishni muhim ilmiy vazifaga aylantiradi.

Ichki audit samaradorligini buxgalteriya ma’lumotlari asosida baholash:

-audit xulosalarining ishonchliligini oshiradi;

-moliyaviy intizom va hisobdorlikni kuchaytiradi;

-boshqaruv qarorlarining ilmiy asoslanganligini ta’minlaydi.

Xalqaro tajribada ushbu yondashuv **Institute of Internal Auditors** tomonidan ishlab chiqilgan ichki audit standartlari va **COSO** konsepsiyasi bilan uzviy bog‘liq holda qo‘llaniladi. nstitute of Internal Auditors (IIA) ishlab chiqqan **ichki audit standartlari** “International Professional Practices Framework (IPPF)” doirasida ichki auditning maqsadi, tamoyillari va majburiy talablarini belgilab, audit funksiyasining **mustaqilligi va obyektivligi**, professional kompetensiya, rejalashtirish, topshiriqni bajarish hamda

natijalarni kommunikatsiya qilish kabi yo‘nalishlarda yagona metodik “me’yor” vazifasini bajaradi. Shu bilan birga, **COSO konsepsiyasi** (Internal Control – Integrated Framework) tashkilotda ichki nazorat tizimini baholash va takomillashtirish uchun konseptual asos bo‘lib, ichki nazoratning 5 komponenti (nazorat muhiti, risklarni baholash, nazorat tadbirlari, axborot va kommunikatsiya, monitoring) hamda ularni ochib beruvchi **17 prinsip** orqali operatsion, hisobot va muvofiqlik maqsadlariga “oqilona ishonch” yaratishni ko‘zlaydi. Amaliyotda ichki auditorlar COSO’ni “nazorat mezoni va umumiy til” sifatida qo‘llab, nazorat dizayni va ishlash samaradorligini sinovdan o‘tkazadi, risk indikatorlari va “qizil bayroq”lar asosida zaif nuqtalarni aniqlab, boshqaruvga tavsiyalar beradi; kengroq risk boshqaruvi doirasida esa COSO ERM (Strategy & Performance bilan integratsiya) yondashuvi audit rejalari va tavsiyalarini strategik maqsadlar bilan uyg‘unlashtirishga xizmat qiladi[1].

Mazkur yo‘nalishning mohiyati ichki audit samaradorligini faqat tekshiruv natijalari bilan emas, balki **buxgalteriya hisobida aks etgan real moliyaviy jarayonlar, ko‘rsatkichlar va axborot sifati** orqali baholashdan iborat. Xalqaro tajribada buxgalteriya ma’lumotlari ichki auditning:

- rejalashtirish,
- risklarni baholash,
- nazorat jarayonlarini monitoring qilish

bosqichlarida asosiy analitik baza sifatida xizmat qiladi.

Ichki audit samaradorligining oshirilishi moliyaviy resurslardan samarali foydalanish, korrupsiya va suiiste’mol holatlarini kamaytirish hamda iqtisodiy barqarorlikni mustahkamlashga xizmat qiladi. Buxgalteriya ma’lumotlariga asoslangan audit baholash mexanizmlari jamiyatda moliyaviy shaffoflikni ta’minlab, investorlar va manfaatdor tomonlar ishonchini oshiradi.

Strategik jihatdan ichki audit samaradorligini baholash tizimi tashkilotning uzoq muddatli rivojlanish strategiyasini qo‘llab-quvvatlaydi. Xalqaro amaliyotda ichki audit **strategik boshqaruv instrumenti** sifatida qaralib, buxgalteriya ma’lumotlari asosida tashkilotning moliyaviy barqarorligi va raqobatbardoshligini baholash imkonini beradi. Bu jarayon strategik risklarni boshqarishda muhim rol o‘ynaydi.

Ilmiy nuqtayi nazardan, ichki audit samaradorligini baholashning buxgalteriya ma’lumotlariga asoslangan mexanizmlarini xalqaro tajribalar bilan uyg‘unlashtirish mavjud nazariy va amaliy bo‘shliqlarni to‘ldiradi. Xususan, **International Financial Reporting Standards** asosida shakllantirilgan moliyaviy axborotdan audit samaradorligini baholashda foydalanish masalalari chuqur ilmiy tadqiqotni talab etadi.Mazkur yo‘nalish ichki audit nazariyasini buxgalteriya hisobi va moliyaviy tahlil nazariyalari bilan integratsiyalashgan holda rivojlantirishni nazarda tutadi. Ichki audit samaradorligini baholashda buxgalteriya ma’lumotlarini asosiy analitik omil sifatida qarash auditning nazariy chegaralarini kengaytirib, uni ma’lumotlarga asoslangan boshqaruv konsepsiyasi bilan boyitadi.

Xalqaro ilmiy tadqiqotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, ichki audit samaradorligini baholashda **buxgalteriya (moliyaviy) ma’lumotlari** markaziy o‘rin egallaydi. Yetakchi olimlar ichki auditni moliyaviy hisobotlar sifati, hisob axborotining ishonchliligi va boshqaruv qarorlariga ta’siri bilan bog‘liq holda baholash zarurligini ilmiy asoslab berganlar. Ushbu yondashuv ichki auditni faqat nazorat funksiyasi bilan cheklab qolmasdan, uni **strategik va analitik boshqaruv instrumenti** sifatida talqin etishga imkon beradi. Michael Power o‘z tadqiqotlarida auditni faqat texnik tekshiruv emas, balki **institutsional va ijtimoiy nazorat mexanizmi** sifatida talqin qiladi.

Jadval.

Ichki auditda buxgalteriya (moliyaviy) hisob axboroti va audit samaradorligini baholash bo‘yicha xorijiy olimlar yondashuvlari

Olim (familiyasi, ismi)	Tadqiqot yo‘nalishi / mazmuni	Asosiy ilmiy g‘oya (qisqa tavsif)
Michael Power[2]	Ichki audit va moliyaviy hisob axborotining roli	Buxgalteriya va audit ma’lumotlari tashkilotlarda hisobdorlik va boshqaruvni kuchaytiruvchi asosiy institut ekanligini asoslagan
Robert K. Elliott[3]	Audit va moliyaviy hisobot sifati	Audit samaradorligi moliyaviy ma’lumotlarning ishonchliligi va foydalanuvchilar uchun qiymati bilan belgilanadi
William R. Kinney[4]	Ichki audit va moliyaviy nazorat	Buxgalteriya ma’lumotlari ichki auditda risklarni baholashning asosiy bazasi ekanini isbotlagan
David A. Wood[5]	Ichki audit samaradorligini o‘lchash	Ichki audit samaradorligini moliyaviy natijalar va buxgalteriya ko‘rsatkichlari orqali baholashni taklif qilgan
Andrew D. Chambers[6]	Strategik ichki audit va hisob axboroti	Buxgalteriya ma’lumotlari asosida ichki auditni strategik boshqaruv vositasiga aylantirish konsepsiyasini ishlab chiqqan

[2] Wood, D. A. (2004). Increasing the value of internal audit. *Managerial Auditing Journal*, 19(2), 180–187.
[3] Elliott, R. K. (1994). Confronting the future: Choices for the attest function. *Accounting Horizons*, 8(3), 106–124
[4] Kinney, W. R. (2000). Information quality assurance and internal control. *Accounting Horizons*, 14(3), 315–328.
[5] Wood, D. A. (2004). Increasing the value of internal audit. *Managerial Auditing Journal*, 19(2), 180–187.
[6] Chambers, A. D. (2015). *Internal auditing: Theory and practice*. Palgrave Macmillan.

Mohamed Abdolmohammadi[7]	Audit samaradorligi va boshqaruv	Ichki audit samaradorligi moliyaviy hisobotlar sifati va boshqaruv qarorlariga ta'siri orqali baholanadi
S. Rao Tummala[8]	Riskga asoslangan audit	Buxgalteriya ma'lumotlari asosida audit risklarini tizimli baholash modelini ishlab chiqqan
Christopher Humphrey[9]	Audit va moliyaviy shaffoflik	Moliyaviy hisob axboroti auditning ijtimoiy ishonch yaratishdagi rolini belgilaydi

U moliyaviy va buxgalteriya ma'lumotlari audit jarayonida ishonch yaratish, hisobdorlikni ta'minlash va boshqaruvni legitimlashtirishda asosiy axborot bazasi ekanini ilmiy asoslaydi. Power audit samaradorligini moliyaviy axborotning ishonchliligi va boshqaruv qarorlariga ta'siri orqali baholash zarurligini ko'rsatadi.

Andrew D. Chambers ichki auditni **strategik boshqaruvning ajralmas qismi** sifatida o'rganadi. Uning tadqiqotlarida buxgalteriya va moliyaviy hisobot ma'lumotlari ichki audit rejalashtirish, risklarni baholash va samaradorlikni o'lchashning asosiy manbai sifatida qaraladi. Muallif ichki audit samaradorligini tashkilot strategiyasi va moliyaviy natijalar bilan uyg'unlikda baholash konsepsiyasini ilgari suradi.Robert K. Elliott audit funksiyasining kelajagini moliyaviy hisobotlar sifati va axborotdan foydalanish samaradorligi bilan bog'laydi. U buxgalteriya ma'lumotlari audit

[7] Abdolmohammadi, M. (2009). Factors associated with the use of and compliance with internal auditing standards. *Auditing: A Journal of Practice & Theory*, 28(1), 151–167.

[8] Tummala, V. M. R., & Schoenherr, T. (2011). Assessing and managing risks using accounting data. *International Journal of Production Economics*, 131(1), 115–123.

samaradorligini baholashda **qaror qabul qilish qiymati (decision usefulness)** mezoni asosiy rol o‘ynashini asoslab beradi. Elliott auditni boshqaruv qarorlarini qo‘llab-quvvatlovchi analitik instrument sifatida talqin qiladi.

FYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO’YXATI

1. The effectiveness of internal auditing: An empirical examination of its determinants in Israeli organisations. *Australian Accounting Review*, *20*(3), 296–307. https://doi.org/10.1111/j.1835-2561.2010.00092.x

2. Mihret, D. G., & Yismaw, A. W. (2007). Internal audit effectiveness: An Ethiopian public sector case study. *Managerial Auditing Journal*, *22*(5), 470–484. https://doi.org/10.1108/02686900710750757

3. Sarens, G., & De Beelde, I. (2006). Internal auditors’ perception about their role in risk management: A comparison between US and Belgian companies. *Managerial Auditing Journal*, *21*(1), 63–80. https://doi.org/10.1108/0Ha2686900610634766

4. Abbott, L. J., Parker, S., & Peters, G. F. (2010). Serving two masters: The association between audit committee internal audit oversight and internal audit activities. *Accounting Horizons*, *24*(1), 1–24. https://doi.org/10.2308/acch.2010.24.1.1